

**XUFYONA IQTISODIYOTNI QISQARTIRISHNING IIMYIY
TADQIQOTIARDAGI TAIQININING IIMYIY TAHLILI**

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil izlanuvchisi

Raximjonov Jaxongir Nabievich

Annotasiya. Mazkur maqolada respublikamizda so‘nggi yillarda mamlakatda soliq va moliya sohalarida tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, investitsiya muhitini yaxshilash hamda biznes doiralarining ishonchini yanada mustahkamlashga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar yoritilgan. Shu bilan birga, iqtisodiyotda yashirin aylanma savdo va umumiy ovqatlanish, avtotransportda tashish, uy-joy qurilishi va ta‘mirlash, turarjoy xizmatlarini ko‘rsatish kabi sohalar o‘rganilib, xorij tajribasi, mamlakatimizda uni qo‘llash bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: soliq tushumlari, tahlila-tahlil, xavflar, samaradorlik, raqamli platforma, usullar va vositalar, ilg‘or axborot-kommunikasiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

Kirish: Keyingi yillarda jahonda xufyona iqtisodiyotni qisqartirish va uning oldini olishda soliq tizimidan samarali foydalanish masalalarining soliq siyosati ustuvor yo‘nalishi sifatidagi ahamiyati ortib bormoqda. Xufyona iqtisodiyotning salbiy ta‘sirlari oqibatida soliq tushumlarining hajmi sezilarli kamayishi holatlari namoyon bo‘lmoqda. Natijada budjetdagi yillik yo‘qotishlar o‘rtacha 250-300 milliard AQSh dollarini tashkil etmoqda”. Shu jihatdan ham jahonda xufyona iqtisodiyotni ulushini kamaytirishda moliyaviy instrumentlardan samarali foydalanish dolzarb ahamiyat namoyon etmoqda. Jahonda global integratsiya jarayonlarining kuchayishi sharoitida xufyona iqtisodiyotning ulushini kamaytirishda moliyaviy instrumentlardan samarali foydalanish masalalariga

bag'ishlangan izlanishlar olib borilmoqda. Xufyona iqtisodiyotning yuzaga kelishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, uni jilovlash va oldini olishda soliq instrumentlarining samaradorligini baholash, bu boradagi yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish, raqamli texnologiyalardan foydalanish, noqonuniy moliyaviy oqimlarni kamaytirish, xufyona iqtisodiyotni jilovlash va uning oldini olishda soliq instrumentlaridan foydalanish uslubiyotini takomillashtirish kabilar mazkur muammo yechimiga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Boshqa iqtisodiy jarayonlarda bo'lgani kabi, yashirin iqtisodiyotni vujudga keltiruvchi shart-sharoitlarni, jumladan, uning o'sishiga yordam beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni va uning iqtisodiyotga salbiy ta'sirini tushunish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. So'nggi paytlarda yashirin iqtisodiyot hajmini, xususan, davlat mexanizmlari yordamida qisqartirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Bu ehtiyoj, ayniqsa, turli iqtisodiy tizimlarga o'tayotgan mamlakatlarda to'g'ri keladi. Bunday sharoitda yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda davlatning roli va soliq vositalaridan samarali foydalanishga qaratilgan tadqiqotlar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda..

Bunday tadqiqotlar sirasiga jumladan, xufyona iqtisodiyotning institutsional asoslariga oid tadqiqotlar sifatida L.I.Abalkin, A.A.Vozjenikov, S.Y.Glazev, A.E.Gorodesko, R.V. Ilyuxina, N P Kuprechenko, V.A. Manilova, Ye. A.Oleynikov, A.A.Proxojev, B.A.Rayzberg, V.K.Senchagov, K.V.Somik, S.V.Stepashin, A. V.Shestakovlar tomonidan amalga oshirilgan ishlarni keltirish mumkin bo'lsa, xufyona iqtisodiyotning oldini olish va uni kamaytirishda qo'llaniladigan usullar bilan bog'liq tadqiqotlar sifatida esa, Volkonskiy V.I., Glinkin SP., de Soto E., Dolgopyatov T.G., Yechmakov SM., Zavel'skiy M.G., Kleyner G.B., Klyamkin I.M., Kordonskiy ST., Kosals L.Ya., Kosolapoe N.A., Levin M.I., Makarov V.L., Nayshul V.A., Ovchinskiy B.C., Polterovich V.M., Radaev V.V., Rivkin R.V., Saliskiy A.I., Sledzevskiy I.V., Somik K.V., Tatarkin A.I., Timofeev L.M., M.L.Siriklarning tadqiqotlari ilmiy jihatdan ahamiyatlidir.

Keyingi vaqtlarda xufyona iqtisodiyotning iqtisodiyotdagi ulushini

kamaytirishda boshqa omillar qatori modellashtirish asosida tadqiq qilish darajasi ham kengayib bormoqda. Bu tadqiqotlarda bir tomondan xufyona iqtisodiyotning vujudga kelishiga ta'sir etuvchi omillarning ta'sir doirasi tahlil qilingan bo'lsa, o'z navbatida uning milliy iqtisodiyotdagi ulushini kamaytirishga ta'sir qiluvchi omillarning ta'sirini modellashtirish, jumladan, uning ekonometrik tadqiqotlari ham amalga oshirilgan. Bunday tadqiqotlar qatoriga M.Bak, G. Bekker, T.Besli, M.Binshtok, L.Vilde, R.Vishni, Y.Kas, M.Kina, A.Kryugsr, A.Lambert-Mogilyanski, D.Li, F.Lui, G.Maklaren, P.Moro, S. Roz-Akkermana, G.Tallok, V.Tanzi, G.Xindriks, P.Chander, .Agapova, S.Ayvazyay, A.Varshavskiy, A.Vasin kabilar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarni keltirib o'tish mumkin.

Keyingi yigirma yillarda xufyona iqtisodiyot bilan tadqiqotlar anchayin ko'payib bordi. Ularda asosiy e'tibor davlatning xufyona iqtisodiyotning ulushini kamaytirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Shu kabi ishlarning ayrimlarini ilmiy tahlil qilishga harakat qilamiz va tegishli ilmiy xulosalar olamiz.

Ye.Anishenko o'zining ilmiy tadqiqotlarida asosiy e'tiborni "xufyona iqtisodiyotni baholashda Rossiya davlati misolida pul aylanmasi va muomalasi doirasidagi jarayonning ta'siri o'rganishga harakat qilgan. Jumladan, ushbu tadqiqotchi naqd pul massasining Rossiya iqtisodiyotining yashirin sektorini shakllantirishga ta'siri aniqlab bergan, iqtisodiyotning kuzatuvchanlik darajasini oshirish orqali iqtisodiyotning soya sektori ko'lamini qisqartirish bo'yicha kompleks yondashuvni ishlab chiqqan, xufyona iqtisodiyot doirasidagi mavjud jarayonlari va naqd bo'lmagan pul muomalasining faol rivojlanishini naqd pul muomalasi o'zining o'ziga xosligidan, iqtisodiy jarayonlarni samarali monitoring qilish uchun zarur shart-sharoit yaratmasligidan kelib chiqib, yashirin iqtisodiy faoliyatning asosi sifatidagi xufyona jarayonlarining mohiyatini oydinlashtirgan, milliy iqtisodiyotda naqd pulsiz hisob-kitoblar ulushini oshirish maqsadida mavjud pul muomalasi tizimini isloh qilishga tizimli yondashish lozimligini asoslab bergan, shuningdek, iqtisodiyot va milliy iqtisodiyotni boshqarish (iqtisodiy xavfsizlik) nuqtai nazaridan naqd bo'lmagan pul muomalasining federal tizimini rivojlantirish asosida iqtisodiyotning yashirin sektoriga qarshi kurashish jarayonining mazmuni

aniqlab bergan”¹.

Bir so‘z bilan aytganda ushbu tadqiqotchi ilmiy qarashlariga ko‘ra, agar mamlakatda xufyona iqtisodiyotni imkon qadar jilovlash bo‘yicha naqd pul aylanishi dinamikasiga ta‘sir qiluvchi salbiy oqibatlarni yumshartirib borish, uni nazorat qilish va ularning muomalada bo‘lishiga oid siyosatni takomillashtirib borish kerak degan g‘oyalari anchayin o‘rinli deb hisoblaymiz.

Xufyona iqtisodiyotni tartiblash, uning hajmini qisqartirish va uning salbiy ta‘sirini kamaytirish bilan bog‘liq tadqiqotlar sirasiga N.Yakovlevaning ilmiy tadqiqotlari ham alohida rol o‘ynaydi, shu jihatdan ushbu tadqiqotni kengroq tahlil qilishni lozim deb hisobladik. Uning fikriga ko‘ra, “iqtisodiyotning yashirin sektoriga qarshi kurashish jarayonining keng qamrovli mazmuni bu davlat organlarining qonun va boshqa huquqiy hujjatlarda belgilangan chegara va tartibda ularni aniqlash, oldini olish va amalga oshirish bo‘yicha tegishli vakolatlarga ega bo‘lgan faoliyati tushuniladi”². Bundan tashqari, uning fikricha, yashirin xo‘jalik aylanmasining oldini olish, unga chek qo‘yish va uni fosh etish, unda ishtirok etgan shaxslarni aniqlash, ularga ta‘sir ko‘rsatish (jinoiy jazoga qadar) choralarini qo‘llash, shuningdek, ushbu faoliyat bilan bog‘liq holda unda ishtirok etuvchi organlar va shaxslar o‘rtasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartiblash kerak. Bunda deydi muallif, uning maqsadlari aniqlanib, uning tamoyillari: qonuniylik, mas‘uliyat, xolislik, izchillikka asoslanish lozim deb hisoblaydi.

Mazkur tadqiqotchi shuningdek, o‘z tadqiqotlarida “pul muomalasi tizimi asoslantirilgan, ushbu tizim faoliyatining mohiyati va maqsadlari aniqlangan, tovarlar, ishlar va xizmatlarni taqsimlash va sotish ishlab chiqarish jarayonlarining uzluksiz ishlashini ta‘minlash, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish mexanizmlarini hisobga olish zarurligi ko‘rsatib berilgan, bundan tashqari,

¹ Анищенко Евгений Владимирович. Денежное обращение и его влияние на теневую экономику в Российской Федерации. Специальности: 08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит; 08.00.05 - Экономика и управление народным хозяйством (экономическая безопасность) автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва 2008. стр. 31.

² Яковлева Наталья Александровна. Финансовые методы противодействия теневому сектору экономики. 08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук Москва 2005. с. 14

normativ-huquqiy bazani, pul-kredit tuzilmasini baholash asosida iqtisodiy jarayonlarning kuzatuvchanlik darajasini oshirish va yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish mexanizmlaridan foydalanish zarurati asoslagan, naqd pulsiz muomalani rag'batlantirishning iqtisodiy xavfsizlik darajasini oshirishga ta'siri xorij tajribasini umumlashtirish asosida aniqlab bergan, milliy iqtisodiyotda to'lov tizimining samaradorligini ta'minlash va nazorat qilish - bu markaziy bank va markaziy bankdan alohida nazorat qiluvchi organning ishini muvofiqlashtirish va ikki to'lov tizimini tartibga soluvchi organ o'rtasidagi kelishuvga binoan amalga oshirilishi natijasida xufyona iqtisodiyotni jilovlashning umumiy yo'nalishlarini ko'rsatib bergan"³.

Ushbu tadqiqotchi ham yuqorida keltirib o'tilgan Ye.Anishenko singari xufyona iqtisodiyotni jilovlashda pul muomalasini tartiblash va u orqali yuzaga keladigan xufyona iqtisodiyotga salbiy ta'siri kamaytirish borasida ilmiy takliflar bildirgan bo'lsada, biroq, bizningcha, pul muomalasini nazorat qilish yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Biroq, bu yagona hal qiluvchi omil emas. Boshqa muhim omillarga soliq siyosati, investitsiyalar darajasi, inflyatsiya, bandlik darajasi va iste'mol shakllari kiradi, ularning har biri muammoni hal qilishda alohida rol o'ynaydi.

S.Echmakovning ilmiy tadqiqotlarida ham yuqoridagi olimlar singari xufyona iqtisodiyotning oldini olishda moliyaviy instrumentlar sifatida pul instrumentini tahlil qilgan. Uning tahlillariga ko'ra, "xufyona iqtisodiyotni oldida olishda modellashtirish masalalarini ko'rib chiqqan va unga qo'yiladigan asosiy talablar shakllantirilgan, ularning xususiyatlari iqtisodiy jarayonlarning real vaqt rejimida ham, ssenariy usuliga asoslangan dinamikasida ham adekvat ifodalanishini ta'minlashi zarurligi ko'rsatib va asoslab berilgan.

Bundan tashqari, tashqi iqtisodiy faoliyat elementlarining asosiy xossalari va munosabatlarini, vazifalarning ko'p bosqichliligini hisobga olgan holda ularning faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishi jarayonlari qonuniyatlarining namoyon bo'lishini tavsiflovchi modeli (jadvalli talqin) ishlab chiqilgan, shuningdek, xufyona

³ Ўша манба.
<https://scientific-jl.com/>

iqtisodiyotga ta'sir etuvchi omillarni ssenariy usuli asosida xufyona faoliyatning ko'p mezonli va ko'p maqsadli modelining yagona maqsadli funksiyasini qurishning asosiy usuli ishlab chiqilgan, yashirin iqtisodiyot ta'sirining prognozlarini ishlab chiqqan, bunday ta'sirning salbiy oqibatlarini cheklovchi chora-tadbirlarni ishlab chiqqan hamda shuning uchun dissertatsiyada ko'rib chiqilgan modellardan foydalanishni ta'minlovchi yashirin iqtisodiyotning tashqi iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlariga salbiy ta'sirini minimallashtirish senariylarini o'rganish uchun takliflar ishlab chiqilgan"⁴.

Darhaqiqat, bugungi kunda xufyona iqtisodiyotni jilovlashda soliq instrumentlardan samarali foydalanishda jarayonlarni modellashtirish katta ahamiyatga ega. Shu jihatdan olganda S.Echmakovning ilmiy tadqiqot natijalari o'z ilmiy ahamiyatga egadir.

Ilmiy tahlillarimiz asosida bir qator xulosalar chiqarish mumkin:

birinchidan, xufyona iqtisodiyotning kelib chiqish sabablari va unga oid davlatning siyosati bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlarda asosiy e'tibor xufyona iqtisodiyotni jilovlashni yuzaga keltiradigan omillarni kamaytirishga qaratilganligini ko'rish mumkin;

ikkinchidan, xufyona iqtisodiyotni qisqartirishda qo'llaniladigan soliq instrumentlardan foydalanishga oid ilmiy tadqiqotlarda pul muomalasi bilan bog'liq tadqiqotlar ko'p uchraydiki, ularda davlatning monetar siyosati xufyona iqtisodiyotni yuzaga keltiruvchi va uni kamaytirishning omili sifatida tadqiq qilingan;

uchinchidan, xufyona iqtisodiyotni qisqartirishda moliyaviy instrumentlar sifatida soliq tizimining rolga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar unchalik ko'p bo'lmasada, ularda tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirishda soliq mexanizmidan samarali foydalanish asosiy omil sifatida baholangan;

Xulosa va takliflar.

Yuridik shaxslar bilan jismoniy shaxslar o'rtasida predmeti ishlar bajarishdan

⁴ Ечмаков Сергей Михайлович. Генезис теневого экономического отношения: анализ и моделирование. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Тамбов. 2005 с. 64.
<https://scientific-jl.com/>

iborat bo'lgan, tuzilgan fuqarolik-huquqiy tusdagi shartnomalarga muvofiq jismoniy shaxslarga amalga oshirilgan to'lovlarga ishlatilgan materiallar narxi ham qo'shilgan bo'lsa, ushbu JShni tadbirkorlik faoliyati davlat ro'yhatidan o'tkazilganligini va tegishli soliqlar hisoblanishini tekshirish.

Adabiyotlar:

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi 2020.- 640 b.